

УДК 811.161.3'373:003.332.5"18"

Адцягненая лексіка з фармантам -асць / -осць у кітабе XIX ст.

Несцяровіч В.І.

Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Віцебск

У кітабе XIX ст. шырокае адлюстраванне атрымалі абстрактныя назоўнікі з фармантам -асць / -осць. Мэтай даследавання з’яўляецца аналіз іх асаблівасцей функцыянавання ў манускрыпце, семантычнага развіцця, замацавання ў сучасным слоўніку.

Матэрыял і метады. Матэрыял — транслітараваныя з арабскага пісьма тэксты Кітаба А. Хасяневіча (1832). Для аналізу лексікі з адцягненым значэннем выкарыстоўваліся метады словаўтваральнага і лексікаграфічнага апісання, а таксама дыстрыбутыўны і статыстычны.

Вынікі і іх абмеркаванне. У артыкуле прыводзяцца вынікі даследавання абстрактных назоўнікаў з фармантам -асць / -осць, іх тэматычная накіраванасць і прызначэнне ў манускрыпце, адзначаюцца найбольш частотныя лексемы, прасочваецца паяўленне дадатковых сем у значэнні абстрактных слоў пад уплывам рэлігійных кантэкстаў, на прыкладзе дадзенага лексічнага разраду высвятляецца ступень лексічнай пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай мовамі, разглядаюцца суфіксальныя сінанімія ў кітабе, змяненне слоўнікавага складу дадзенага разраду пад уплывам іншых лексічных разрадаў з больш прадуктыўнымі “народнымі” фармантамі.

Адцягненыя назоўнікі з суфіксам -асць / -осць з’яўляюцца выразнай асаблівасцю мовы Кітаба А. Хасяневіча (1832). Яны ўтвараюць адзін з самых вялікіх лексічных разрадаў абстрактнай лексікі, паколькі добра адпавядаюць значэнням спецыфічных адцягненых паняццяў ісламскай веры. Большая частка разгледжанай лексікі замацавалася ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Яшчэ больш высокі ўзровень пераемнасці гэтай лексікі назіраецца ад эпохі старабеларускай мовы да моманту стварэння кітаба. Пад уплывам рэлігійнага кантэксту ў асобных словах узніклі дадатковыя адметныя значэнні. У будучым у беларускай мове адбылося выцясненне з актыўнага ўжывання шэрага слоў з фармантам -асць / -осць абстрактнымі назоўнікамі з больш прадуктыўнымі фармантамі.

Заклучэнне. У сваю чаргу назоўнікі дадзенага разраду таксама аказвалі ўплыў на абстрактныя назвы з іншымі фармантамі, аднак вынікі такога ўздзеяння фіксуецца ў кітабе ў адзінкавых выпадках.

Ключавыя словы: абстрактны / адцягнены назоўнік, адцягненое значэнне, кітаб, лексіка, фармант.

(Ученые записки. — 2017. — Том 23. — С. 150–156)

Abstract Lexis with Formants -asts / -osts in the Kitab of the sixteenth Century

Nestsiarovich V.I.

Educational Establishment “Vitebsk State P.M. Masherov University”, Vitebsk

In the Kitab of the XIX century abstract nouns with the formant -asts / -osts were widely used. The aim of the study is to analyze the characteristics of their functioning, semantic development enshrined in the modern dictionary.

Material and methods. The material is Belarusian-language texts of Kitab of A. Hasenevich (1832) transliterated from Arabic. The study used the methods of word-formation and lexicographical descriptions, as well as distribution and statistical ones.

Findings and their discussion. The article presents the results of the study of abstract nouns with the formant -asts / -osts, their origin, thematic focus and purpose in the manuscript is established, most frequent lexemes are noted, the emergence of additional senses in the meaning of abstract words under the influence of religious contexts is traced; on the example of this lexical category the degree of lexical continuity between the Old Belarusian and the new Belarusian languages is developed, suffixal synonymy in the Kitab is considered, changes of the vocabulary of this group influenced by other lexical groups with more productive “popular” formants.

Abstract nouns with the suffix -asts / -osts are the feature of the language of the Kitab by A. Hasenevich (1832). They form one of the biggest categories of abstract vocabulary, since they well correspond to the meanings of specific abstract concepts of the Islamic faith. Much of the vocabulary is considered entrenched in the modern Belarusian literary language. An even higher level of continuity of the lexicon is observed from the era of the old Belarusian language at the time of the creation of the Kitab. Under the influence of religious contexts in separate words, additional distinctive meanings arose. Subsequently, in the Belarusian language, a number of words with the formant -asts / -osts were ousted with abstract nouns with more productive formants.

Conclusion. In their turn, nouns of this group also influenced abstract nouns with other formants. However, results of such influence are fixed in the Kitab in the same cases.

Key words: abstract noun, abstract meaning, Kitab, lexicon, formant.

(Scientific notes. — 2017. — Vol. 23. — P. 150–156)

Адрас для карэспандэнцыі: e-mail: nesciarka@mail.ru — В.І. Несцяровіч

Ушматлікіх тэкстах, з якіх сфарміраваны Кітаб А. Хасяневіча (1832), адцягненая / абстрактная лексіка перадае змест самых значных паняццяў у духоўнай, інтэлектуальнай і эмацыянальнай абласцях. Да цяперашняга часу гэтая лексіка яшчэ не ахоплена і не асэнсавана як адзіны пласт не толькі з пазіцыі філасофіі і светаўспрымання вернікамі маральна-этычных нормаў ісламу, але і з філалагічнай: пакуль не створаны рэестр абстрактных лексем кітаба, не выяўлены асноўныя тэматычныя разрады, іх колькаснае нападўненне, семантычнае развіццё адцягненай лексікі ў гістарычнай перспектыве ды інш. Паколькі ў рамках аднаго артыкула няма магчымасці абмеркаваць усе пытанні, то тут будуць разгледжаны толькі некаторыя з іх у лінгвістычным, дакладней у сямасіялагічным, аспекце.

Актуальнасць даследавання вызначаецца выкарыстаннем вывадаў, якія прыводзяцца ў публікацыі, пры вырашэнні праблемы пераемнасці ў беларускай мове, выяўленні руху слоўнікавага складу беларускай мовы і лексічнай адметнасці арабскаграфічнага рукапісу XIX ст.

Мэта – аналіз адцягненай лексікі з фармантам *-асць* / *-осць* у кітабе XIX ст., асаблівасцей яе гістарычнага функцыянавання і семантычнага развіцця.

Матэрыял і метады. Матэрыялам паслужыў Кітаб А. Хасяневіча (1832). Для аналізу лексікі з адцягненым значэннем выкарыстоўваліся метады словаўтваральнага і лексікаграфічнага апісання, а таксама дыстрыбутыўны і статыстычны.

Вынікі і іх абмеркаванне. У манускрыпце выяўлены 82 лексемы з суфіксам *-асць* / *-осць*. Яны складаюць каля 15% ва ўсёй колькасці абстрактных назоўнікаў, а сярод утвораных шляхам афіксацыі займаюць 2-е месца пасля назоўнікаў з фармантам *-н-е* (*-нн-е*, *-нй-е*) (*пашанаванне*, *панаванне*, *стараніе* і да таго пад.).

Адцягненыя назоўнікі на *-асць* / *-осць*, выяўленыя ў манускрыпце, у пераважнай большасці паходзяць ад прыметнікаў: *васолосц* ‘весьлосць’ (ад *вясёл-ы*), *великасц* 1. ‘магутнасць’; 2. ‘велічыня’; 3. ‘даўжыня’ (ад *вялік-і*), *вернасц* ‘адданасць’ (ад *верн-ы*), *високасц* ‘вышыня’ (ад *высок-і*), *гарачасц* ‘гарачыня’ (ад *гарач-ы*), *гойнасц* ‘шчодрасць’ (ад *гойн-ы*), *добросц* 1. ‘дабрата’;

2. ‘добры ўчынак’ (ад *добр-ы*), *запалчивасц* ‘гнеў, раздражненне’ (ад *запальчыв-ы*), *йяснасц* 1. ‘ясната, востры зрок’; 2. ‘святло’; 3. ‘светласць’ (ад *ясн-ы*), *павіннасц* 1. ‘абавязак’; ‘рытуальны абавязак’ (ад *павінн-ы*), *пристойнасц* ‘прыстойнасць; прыстойнае дзеянне’ (ад *прыстойн-ы*), *радасц* 1. ‘задавальненне, добры настрой’; 2. ‘райская радасць’ (ад *рад-ы*), *удзачнасц* ‘удзячнасць’ (ад *удзячн-ы*), *шчодрасц* ‘уласцівасць шчодрога’ (ад *шчодр-ы*). Часцей яны афармляюцца з суфіксам *-асць* (графічны варыянт – *-есць*) і радзей – з *-осць*, а невялікая частка назоўнікаў запісваецца то з адным суфіксам, то з другім, аднак суадносіны ў іх ужыванні застаюцца тымі самымі. Напісанні з суфіксам *-осць*, напр. *вмейентносц* ‘умеласць’, *зуфалосц* ‘смеласць’, *лакомосц* ‘прагнасць’, *литосц* ‘літасць, міласць’, *мондросц* ‘мудрасць’, сустракаюцца, як правіла, у кантэкстах, якія адчулі польскі ўплыў або яны з’яўляюцца польскімі па паходжанні.

У сучасным мовазнаўстве фармант *-асць* / *-осць* лічыцца “славяна-кніжным” або “кніжным” і гістарычна складаным, інтэграваным (з двух суфіксаў **-ot(a)* + **-ть* > *-ость* > *-осць* / *-асць*) паводле паходжання. У кітабе XIX ст., напісаным блізкай да жывой народна-дыялектнай мовы, назоўнікі з гэтым фармантам знайшлі, як ні дзіўна, шырокае выкарыстанне, утвараюць самастойны і дастаткова ўстойлівы лексічны разрад. Больш за тое, адцягненыя назоўнікі на *-асць* / *-осць* увогуле мала прадуктыўныя ў жывой народнай мове [1], не толькі часта ўжывальныя ў арабскаграфічным помніку, але і трывала ў ім замацаваліся як адзін з тыповых і найбольш ужывальных сродкаў выражэння адцягненай прыметы, якасці або стану ў рэлігійнай сферы, ва ўзаемаадносінах паміж вернікамі, у выражэнні адцягненых якасцей Бога і да таго пад. У кітабе адцягненыя назоўнікі з фармантам *-асць* / *-осць* абазначаюць:

якасці, уласцівыя Богу, – *великасц* 1. ‘веліч, вялікасць’; 2. ‘моц, магутнасць’, *милосц* 1. ‘любоў, вялікадушнасць’; 2. ‘ласка’; 3. ‘міласэрнасць’, *добросц* ‘дабрата’, напр.: *и боже високи йа хелоп той ‘у грешнайе мора ‘утанўв ти мене великасцей и добрасцай виправац из грехов* (36618–20) [2] [О, Божа высокі, я раб той, які ў грэшным

моры патануў, Ты мяне магутнасцю і дабротой Сваёй вызвалі ад грахоў];

станоўчыя маральна-этычныя якасці, якія ўхваляюцца і якімі павінны валодаць вернікі, — *абачнасць* ‘спагада’, *вернасць*, *мондросць*, *паважнасць* ‘павага’; ‘годнасць’, *правдзівасць* / *правдзівосць* ‘сапраўднасць, праўда’, *прстойнасць*, *справедлівасць* / *справедлівосць* ‘маральна-этычная адпаведнасць’, *студлівасць* ‘сорам’, *удачнасць*, *цярплівасць* / *цярплівосць* ‘цяроўлівасць’;

адмоўныя якасці, якія, наадварот, асуджаюцца ісламскай верай, — *аплошнасць* ‘памылка’, *гардасць* ‘пыха, фанабэрыя’, *зездросць* / *зайездросць*, *запалчывасць*, *злосць*, *лакомасць*, *невернасць* 1. ‘непрыняцце веры ў адзінага Бога (Алаха)’, ‘бязбожніцтва’, *невмейентнасць* / *неумейентнасць* ‘недасведчанасць, неадукаванасць’, *пажадлівасць* ‘прагнасць’, *скуплівасць* ‘паспешлівасць’, *скупасць*, *хитросць*, *цёмнасць* / *цёмнасць* 1. ‘цёмната, адсутнасць святла’; 2. ‘неадукаванасць’;

якасць-стан чалавека — *васоласць* ‘вясёласць’, *горкасць* ‘горкі смак, горыч’, *жалосць* ‘гора, смутак’, *нездоровасць* ‘уласцінасць і стан нездаровага’, *прыкрасць* ‘непрыемнасць’, *радасць*, *труднасць* / *труднасць* 1. ‘цяжкія жыццёвыя і матэрыяльныя абставіны’; 2. ‘перашкода’, *чистасць* / *чистасць* ‘уласцінасць і стан чыстага, чыстата’;

якасці-велічыні — *великасць* ‘велічыня’, *высокасць* ‘вышыня’, *глыбокасць* ‘глыбіня’, *грубасць* ‘таўшчыня’, *шырокасць* ‘шырыня’.

Назвы на -асць / -осць перадаюць таксама колеравыя адценні (*светласць* ‘святло’, *йаснасць* ‘святло’, ‘светласць’, *цёмнасць* ‘цёмната, адсутнасць святла’), агульную назву разнастайных абавязкаў, уключаючы рытуальныя (*павіннасць*), узроставыя якасці чалавека (*малодасць*, *старасць*), назву знешнасці (Бога) (*аблічнасць* ‘воблік’), якасць-стан прыроды (*зімнасць* ‘холад’) ды інш.

Найбольш распаўсюджанымі ў манускрыпце з’яўляюцца адцягненыя назоўнікі *милосць*, *сватласць* / *сватлосць* / *светласць*, *труднасць* / *труднасць*, *чистасць* / *чистосць*, *павіннасць*, *цёмнасць* / *цёмнасць*, *добрасць* / *добрасць*, *удзячнасць*, *йаснасць*, *радасць*, *злосць*, *невернасць*. Іх частотнасць абумоўліваецца характарам

і зместам галоўным чынам рэлігійных, а таксама фальклорных і мастацкіх тэкстаў, якія ўключаюцца ў кітаб. Так, слова *милосць* адзначаецца не менш за 119 разоў, у асноўным яно ўключаецца ва ўсходняе добрапажаданне “йего милосць”, якім суправаджаюцца імёны анёлаў, прарокаў, святых: *прарок йего милосць так мўвил* (10063) [Прарок, яго міласць, так сказаў]. Лексема *сватласць* / *сватлосць* / *светласць* ужыта 56 разоў, *труднасць* / *труднасць* — 31, *чистасць* / *чистосць* — 28, *павіннасць* — 23, *удзячнасць* — 20, *цёмнасць* / *цёмнасць* — 19, *добрасць* / *добрасць* — 18, *йаснасць* — 14, *радасць* і *злосць* — па 11 і г.д. У разгледжаным лексічным разрадзе адцягненых назваў гэтыя назоўнікі адлюстроўваюць найбольш значныя духоўныя паняцці ісламскай рэлігіі, маральныя якасці вернікаў.

Абстрактная лексіка з фармантам -асць / -осць выяўляе шэраг асаблівасцей. Адною з іх з’яўляецца развіццё дадатковага значэння пад уплывам рэлігійнага кантэксту. Так, лексема *невернасць* ужываецца ў манускрыпце 10 разоў, і ва ўсіх кантэкстах мае абумоўленае ім значэнне ‘непрыняцце веры ў адзінага Бога (Алаха), ‘бязбожніцтва’: *кеди мусулмане кафирем мувил да иману не приходили седеку не давали дна суднаго йак адкажеце и невернасць справуйце* (2163) [Калі мусульмане кафірам гаварылі, (яны) да іману не прыходзілі, садаку не давалі. Што адкажаце ў Судны дзень, застаючыся ў нявернасці?].

Тое самае назіраецца з лексмай *чистасць* / *чистосць*. У манускрыпце яна ўжываецца з некалькімі значэннямі, выконвае важную ідэалагічную (рэлігійную) ролю і адносіцца да ліку часта ўжывальных. Так, у сказе *дна суднаго чистасць вернасць невернасць усо йавно будзе* (17612) [У Судны дзень высветліцца ўся бязгрэшнасць, вернасць, нявернасць (кожнага)] пад словам *чистасць* разумеецца ‘бязгрэшнасць, маральная бездакорнасць’.

Але ў пераважнай большасці выкарыстанне гэтага назоўніка ў кітабе рытуальнае, ім характарызуецца адна з самых важных якасцей, якой павінен адпавядаць мусульманін. “Чыстасць” у ісламе азначае чыстату цела, вопраткі і адначасова чыстату духоўную — чыстату думак, намераў, паводзін. Фізічная і духоўная чыстата з’яўляецца ўмовай прыняцця малітваў Богам (Алахам),

пагэтаму перад малітвай, перад кожным рэлігійным рытуалам мусульманін абавязаны здзяйсняць абмыванне і прамаўляць, калі гэта патрабуецца, цытаты з малітваў або Карана. Параўн.: *кажнему імаму і чітэлніку треба ведаць спосаб да чыстаści да намазу* (76a16) [Кожнаму імаму і чытачу патрэбна ведаць, як захоўваць (рытуальную) чыстату і здзяйсняць намаз]; *прарок йего милоści мувил кур'ан йест слова стварицелскайе хто пейе у чыстаści таго спасеніе нихто не ведаіе 'акром пана бога стварицела* (70b13-14) [Прарок, яго міласць, сказаў: Каран ёсць кніга Стваральніка. Хто чытае (яго) у (рытуальнай) чыстаце, той будзе мець выратаванне, якога ніхто не ведае, акрамя Госпада Бога Стваральніка].

Акрамя дадатковага значэння 'рытуальная чыстата', слова *чыстасці* / *чыстосці* у рэлігійным кантэксце атрымлівае дадатковае значэнне 'рытуальнае ачышчэнне': *калі хто гэта дуа'и не вмейе нехай мувиц бисми аллаги алррахмани алррахими чистий спадару боже чыстайе вада твайе 'ачиści ціла майо грешнайе і мов так ла ілага ілла аллагу мухаммад расўла аллагу бўдзеш чыстасці зўпелнуіумец* (78b12-16) [Калі хто гэтае дуа не ведае, няхай скажа: бисми аллаги алррахмани алррахими, чысты Спадару Божа, чыстая вада Твая, ачысці ціла маё грэшнае. І скажы так: ла ілага ілла аллагу мухаммад расўла аллагу. Будзеш мець поўнае ачышчэнне]. Зразумела, падобныя значэнні нарадзіліся ў маўленчай практыцы татараў-мусульман, адлюстраваліся і "жывуць" у мове кітабаў.

На прыкладзе лексем з фармантам *-асць* / *-осць*, ужытых у кітабе XIX ст., можна прасачыць слоўнікавы рух ад эпохі старабеларускай мовы да часу стварэння кітаба (першая трэць XIX ст.). Паводле Гістарычнага слоўніка беларускай мовы, пераважная іх большасць (каля 90%) ужывалася ў старабеларускай мове XIV–XVII стст. у розных пісьмовых жанрах, і найчасцей — у рэлігійнай літаратуры.

Разрад адцягненых назоўнікаў з фармантам *-асць* / *-осць* у напрамку да нашага часу перажыў дастаткова прыкметныя змены. У слоўніку сучаснай літаратурнай мовы з выяўленай у кітабе абстрактнай лексікі з суфіксам *-асць* / *-осць* замацавалася крыху больш за палову лексічных адзінак. Яшчэ невялікая

колькасць слоў з гэтага разраду адзначаецца ў беларускіх дыялектных крыніцах XX–XXI стст. У агульным колькасным выражэнні захаваная лексіка складае каля 65%.

У некаторых абстрактных назоўніках страціліся асобныя значэнні. Напр., слова *належнасці* у кітабе ўжываецца з двума значэннямі, адно з якіх адцягненае — 'абавязак': *два реке'ети суннеі то належнасці* (82a9) [Два ракааты — сунна, гэта значыць абавязак]. Але якраз з гэтым значэннем яна і не фіксуецца зараз, а толькі са значэннем 'прыналежнасць'.

Рух слоўніка адцягненых назоўнікаў на *-асць* / *-осць* звязаны найперш са стратай лексем польскага паходжання. Наяўнасць іх у кітабе, а таксама невялікай часткі слоў агульнаславянскага характару, аформленых пад уплывам польскай фанетыкі, напр., *мондросці*, *нездоровасці* 'уласціvasць нездаровага', *сватлосці* 'святло, яркасць, святло', 'ззянне', *сроґосці* 'суровасць', з'явілася вынікам перакладу тэкстаў, з якіх фарміраваліся кітабы, з беларускай мовы на польскую. Гэты працэс быў адлюстраваны ў кітабах 1-й паловы XIX ст. у рознай ступені як па колькасці тэкстаў, якія перакладаліся на польскую мову, так і па ступені набліжэння іх да нормаў польскай мовы [3, с. 77]. Кітаб А. Хасяневіча (1832), у якім беларуская мова дамінуе, таксама не з'яўляецца ў гэтым сэнсе выключэннем і ўтрымлівае тэксты, акрамя беларускіх, з розным узроўнем прысутнасці польскай лексікі. Адцягненая лексіка польскага паходжання з фармантам *-осць* складае ў манускрыпце каля 15%. Большая яе частка ў сучаснай літаратурнай мове не захавалася (напр., *векойистасці* 'вечнасць', *вентосці* 'кволасць', *вентпливосці* 'сумненне', *зуфалосці*, *свентаблівесці* 'набожнасць', *умейентносці* 'уменне, веданне' ды інш.).

Аднак правесці дакладную мяжу паміж словамі, запазычанымі з польскай мовы, і беларускімі новаўтварэннямі на *-асць* / *-осць* не заўсёды магчыма з-за наяўнасці ў абедзвюх мовах аднолькавых спосабаў і сродкаў утварэння. Цяжка ўявіць, што ўтварэнне назоўнікаў гэтага тыпу было спецыфічным толькі ў польскай або толькі ў беларускай мове. Гэтыя працэсы былі вядомыя абедзвюм мовам [3]. Некаторыя адцягненыя назоўнікі, выкарыстаныя

ў манускрыпце, утварыліся хоць і на аснове іншамоўных каранёў, але на беларускай моўнай глебе. Разгледзім некаторыя тыповыя прыклады.

Так, слова *абмилнось* мае ў сваім складзе польскі карань *myl-* і ўжываецца са значэннем ‘памылка’: *ібрагім рек чаго майў жэдац ... джебра’ил рек... ‘а хенц свайў дай ібраг’им рек хенц майа ‘абмилносьц ‘ад бога што майу жэдац жадней речи ни жадайу бо ‘у́со йесі божейа (10620) [Сказаў Ібрагім: Чаго жадаю? ... Джабраіл сказаў: Жаданне сваё назаві. Ібрагім адказаў: Жаданне маё — памылка. Што магу жадаць ад Бога? Ніводнай рэчы не жадаю, бо усё (тут) ёсць Божае.]. З улікам спосабу ўтварэння падобных адзінак можна было б дапусціць існаванне, ва ўсякім разе ў мове перапісчыка, прыметніка “абмыльны”, але ў кітабе яно не выкарыстоўваецца. У Гістарычным слоўніку беларускай мовы (ГСБМ) і Слоўніку старапольскім гэтае слова не адзначаецца.*

Разам з тым з XVI ст. у старабеларускім пісьменстве выкарыстоўваюцца аднакаранёвыя *обмылити* ‘збіць з толку’, *обмылитися* ‘памыліцца’, якія паходзяць з польскага *mylić się, mylać* ‘памыляцца, уводзіць у зман’ [4] і якія маглі паслужыць базай для ўтварэння іменных формаў, у тым ліку адцягненага назоўніка з фармантам *-осц*, ужо на беларускай моўнай глебе.

Верагодна, з’яўляецца новаўтварэннем і лексема *хлопасц* ‘клопат, турбота’, якая ўяўляе сабою пераафармленне славянскай лексемы *хлопоты* (← *клопат(ы)*) шляхам замены фарманта *-от-ъ* на *-асц*: *без кайети из сего света идучи шейтан теваришем биц майе ... пат пеклем мейсца гатовайе майе биц ... пекла навеки застали впол плакац седзиц хлопа́сци свецкай па́кинўши (12865) [(Тым), хто без пакаяння пакідае гэты свет, шайтан будзе таварышам ... пад пеклам месца падрыхтаванае (для іх) ... у пекле навечна застануцца, усе (яны) плакаць будуць, клопат жыццёвы пакінуўшы].*

Цікава, што кітаб адлюстроўвае гаворкі, у якіх дадзеная лексема ўжывалася і з пачатковым [х], і з пачатковым [к]. Параўн. ужыванне слова *хлопотлива* ‘клопатна’ і назоўніка *клопат* 1. ‘турботы’; 2. ‘шум, крык’: *кали сомага дна сон видиши хлопотлива бивае (133612) і*

на гетем згіблем свеце немаи пажиткав ани клопатав (=турботаў) табе (67624); мухаммед прарок мувил кали сегосветнийе слўхайце ‘ад лихих дзел треба кайету чиниц бо сегосветних слов нет помачи толка многа ламенту и клопату (=шуму, крыку) весолаго (124a10-12).

Да ліку беларускіх навацый у гэтым разрадзе можна аднесці таксама назоўнікі *пахвальнось* ‘той, хто заслугоўвае пахвалы’, *узичливосц* ‘добразычлівасць’. У манускрыпце яны, як і словы *абмилнось*, *хлопасц*, не надта пашыраныя ва ўжыванні, выкарыстоўваюцца толькі ў адзінкавых кантэкстах. Верагодна, пералічаныя абстрактныя назвы былі абмежаваны лакальна, магчыма, гаворкамі перапісчыка(ў), пагэтаму яны не засведчаны Гістарычным слоўнікам беларускай мовы і не ўвайшлі ў слоўнік сучаснай літаратурнай мовы.

Выяўленне суадноснасці ўласных і іншаславянскіх сродкаў абазначэння адцягненых паняццяў мае пэўнае значэнне для ацэнкі дэрывацыйных працэсаў у народна-дыялектнай мове з удзелам кніжнага фарманта *-асць / -осць*. Зыходзячы з прыкладаў, якія адзначаюцца ў кітабе, гэты працэс у пачатку XIX ст. уяўляецца як малапрадуктыўны. У пераважнай большасці дадзены лексічны разрад складаецца з замацаваных яшчэ ў эпоху старабеларускай мовы абстрактных назоўнікаў, што пацвярджаецца ГСБМ; запазычанні з польскай мовы і яшчэ ў меншай ступені народна-дыялектныя новаўтварэнні складаюць меншую частку.

Верагодна, адной з магчымых прычын такога развіцця слоўніка абстрактных назваў з фармантам *-асць / -осць* з’яўляецца канкурэнцыя з боку іншых разрадаў адцягненых назоўнікаў як з “народнымі”, так і “кніжнымі” фармантамі.

Вынікам падобнай канкурэнцыі з’явілася адлюстраванне ў кітабе словаўтваральнай суфіксальнай сінаніміі пры абазначэнні адных і тых самых адцягненых паняццяў. Гэта азначае, што ў беларускай народна-дыялектнай мове праходзілі працэсы ўтварэння адцягненых назоўнікаў на базе адной утваральнай асновы з выкарыстаннем некалькіх фармантаў. Так, у сінанімічныя адносіны з фармантам *-асць / -осць* уступаюць наступныя фарманты: 1) *-ств-* (*йединасц і адзиноства / йединоства, алошинасц*

і аплошенства, скупасц і скупства), 2) *-ін-* (великасц і величина, широкасц і шерина, гарачасц і гарачина ‘гарачыня’), 3) нулявы фармант (злосц і зло, жалосц і жал / жала, устидливасц і устид, абмилносц і абмила) 4) *-й-е* (абличнасц і аблича), 5) *-к-* (абмилносц і ебмилка) ды інш. З выяўленых у кітабе кожны чацвёрты назоўнік з фармантам *-асць / -осць* мае суфіксальна-сінанімічную паралель. Частотнасць (ужывальнасць) гэтых назваў не заўсёды аднолькавая, г.зн. яны не заўсёды раўнацэнныя па распаўсюджанасці і па адносінах да нарматыўнага статусу ў кітабе, напр., слова *йедынасц* фіксуецца ў адзінкавым кантэксце, а словы *адзінства / йедынства* – 6 і 13 разоў адпаведна.

Наяўнасць суфіксальнай сінаніміі не дае падстаў сцвярджаць, што назоўнікі з фармантам *-асць / -осць* у манускрыпце цалкам сфарміраваліся як адзіны разрад з адзіным фармантам для абазначэння адцягненай якасці або стану.

У напрамку да нашага часу шэраг назоўнікаў гэтага разраду адчуў уплыў з боку аналагічных аднакаранёвых слоў з іншымі фармантамі, асабліва з *-ін-я / -ын-я, -ат-а* (адцягненыя назоўнікі з гэтым суфіксам у манускрыпце не адзначаюцца, што з’яўляецца, па сутнасці, пэўнай загадкай), што і прывяло або да поўнага іх выпяцнення або да істотнага звужэння ў сучаснай літаратурнай мове.

Шэраг адцягненых назваў, якія абазначалі якасці-велічыні (*великасц, високасц, глыбокасц, грубасц, широкасц*), выцесніліся больш распаўсюджанымі назвамі з больш прадуктыўным фармантам (*велічыня, вышыня, глыбіня, таўшчыня, шырыня*). Параўн. таксама: *чистасц / чистосц і чыстата, чысціня; гарачасц і гарачыня; добрасц і дабрата, дабрыня*. Адною з прычын такой замены магло быць узмацненне ў беларускай мове назоўнікаў з “народнымі” фармантамі, якімі і былі *-ін-я / -ын-я, -ат-а* ў процілегласць кніжнаму *-асць / -осць*.

Заклучэнне. Разрад адцягненых назоўнікаў з суфіксам *-асць / -осць* з’яўляецца выразнай асаблівасцю мовы Кітаба А. Хасяневіча (1832).

Назоўнікі на *-асць / -осць* найбольш поўна адпавядалі значэнням спецыфічных адцягненых паняццяў ісламскай веры. Гэта абумовіла іх замацаванне ў рэлігійным арабскаграфічным помніку ў якасці

самастойнага і прадуктыўнага сродку выражэння адцягненых значэнняў.

Большая частка адцягненай лексікі (каля 65%) з фармантам *-асць / -осць*, выяўленай у кітабе XIX ст., замацавалася ў слоўніку галоўным чынам сучаснай беларускай літаратурнай і часткова – народна-дыялектнай мовы. Яшчэ больш высокі ўзровень пераемнасці гэтай лексікі назіраецца ад эпохі старабеларускай мовы да моманту стварэння кітаба (першая трэць XIX ст.) і складае 90% агульнай адцягненай лексікі.

Разрад адцягненых назоўнікаў на *-асць / -осць* аказаўся дастаткова ўразлівым з боку аналагічнай польскай лексікі, амаль трэць яго складу ў кітабе першай трэці XIX ст. утваралі польскія абстрактныя назоўнікі. Абстрактныя беларускія народныя навацыі з фармантам *-асць / -осць* ілюструюцца нязначнай колькасцю слоў, якія, верагодна, адлюстроўваюць родныя гаворкі перапісчыка(ў).

Змяненне слоўнікавага складу ў напрамку да нашых дзён звязана галоўным чынам са стратай польскіх абстрактных назоўнікаў з фармантам *-асць / -осць*, частка якіх выступала ў кітабе ў якасці лексічных дублетаў, і часткова са стратай невялікай часткі абстрактнай лексікі, якая ўзнікла на аснове іншамовных або ўласных каранёў і мела вузкадыялектны характар.

У структуры значэння некаторых абстрактных назоўнікаў назіралася замацаванне дадатковых сем, што абумоўлівалася рэлігійным характарам арабскаграфічнага рукапісу. Змяненне структуры семантыкі адцягненых назоўнікаў у напрамку да нашага часу праяўлялася ў архаізацыі (страце) аднаго са значэнняў мнагазначнага слова.

Лексічны разрад з фармантам *-асць / -осць* зведваў уплыў іншых паводле спосабу ўтварэння разрадаў назоўнікаў, якія абазначалі адцягненую прымету, у выніку чаго ў кітабе адлюстравалася словаўтваральная суфіксальная сінанімія.

Акрамя гэтага, разрад адцягненых назоўнікаў з фармантам *-асць / -осць*, не маючы падтрымкі з боку народна-дыялектнай мовы, у напрамку да нашых дзён зменшыўся пад уплывам аналагічнай (аднакаранёвай) лексікі з іншымі, больш

прадуктыўнымі фармантамі, да якіх адносяцца *-ін-я* / *-ын-я*, *-ат-а* і якія ў народна-дыялектнай мове асабліва прадуктыўныя.

У сваю чаргу назоўнікі дадзенага разраду таксама аказвалі ўплыў на абстрактныя назвы з іншымі фармантамі, аднак вынікі такога ўздзеяння фіксуюцца ў кітабе ў адзінкавых выпадках.

Слоўнік усходніх слоў

Імам — *араб.* імам; той, хто стаіць наперадзе ў час малітвы.

Іман — *араб.* вера.

Кафір — *араб.* нявернік; бязбожнік.

Куран — *араб.* Каран.

Намаз — *перс.* рытуальная малітва.

Ракаат — *араб.* паклон у пояс у час намазу.

Сунна — *араб.* традыцыя, звычай.

Літаратура

1. Урыўкі з арабскаграфічнага манускрыпта транслітаруюцца паводле сістэмы А.К. Антановіча. Гл.: Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. — Вильнюс, 1968. — С. 192–194.
2. Сцяцко, П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі / П.У. Сцяцко. — Мінск: Навука і тэхніка, 1977. — С. 137.
3. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. — Мінск: Навука і тэхніка, 1980. — С. 242.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — Т. 7. — С. 115.

Паступіў у рэдакцыю 22.05.2017 г.